

ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДИНАМІКИ СИСТЕМИ НАУКОВОЇ ТИТУЛАТУРИ В УКРАЇНІ

Костенко І. В.

*кандидат юридичних наук, доцент
кафедри інформаційного і підприємницького
права НТТУ «КПІ»*

У статті розглядаються історичні традиції та сучасні тенденції динаміки системи наукової титулатури в Україні та відповідні питання термінології на позначення понять атестаційної діяльності як інституту присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань. Аналізується сьогоденний стан і законодавчі перспективи атестаційного процесу.

В статье рассматриваются исторические традиции и современные тенденции динамики системы научной титулатуры в Украине и соответствующие вопросы терминологии для обозначения понятий аттестационной деятельности как института присуждения научных степеней и присвоение ученых званий. Анализируется настоящее состояние и законодательные перспективы аттестационного процесса.

In article historical traditions and modern lines of dynamics of the system of scientific degrees in Ukraine and correspond questions of terminology for a designation of concepts of attestative activity as institute of award of scientific degrees and assignment of academic statuses was consider. The present condition and prospects of legislative process are analyzed.

Ключові слова: наукова титулатура, атестаційна діяльність держави, наукові та науково-педагогічні кадри.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на значний суспільний інтерес до науково-атестаційної системи і великий масив відповідних публіцистичних праць та почасти й наукових праць з проблем особливості розвитку системи вищої освіти України [5; 7; 12; 16], українські правознавці досі за рідкісним винятком (зокрема, питання про визнання як окремого напрямку дослідження так званого освітнього / освітянського права активно порушується у ряді наукових праць Б. А. Андрусишина [1], В. П. Андрущенко [2; 3; 4; 13; 17; 19], Є. В. Краснякова [10; 11], С. М. Ніколаєнка [14]) оминали своєю увагою проблеми систему підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів в Україні, організаційну і законодавчо-нормативну діяльність органів управління, вищих навчальних закладів і наукових установ щодо створення національної системи підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів та функціонування цієї системи в її сучасному стані та в історичній перспективі [8; 9]. Не відчувається «юридичного духу» і в тих законопроектах про наукові ступені і вчені звання, які упродовж останніх років було внесено на розгляд Верховної Ради України. Це стосується й пропозицій з удосконалення поняттєвого апарату системи наукової титулатури та його відповідності «західним стандартам» (при цьому нерідко забувають вказати, який саме «західний стандарт» мається на увазі). Основними одиницями такого поняттєво-термінологічного апарату в освітянському праві виступають передусім номінації первинних наукових (учених, академічних) титулів, значною мірою успадкованих сучасною академічною спільнотою.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сам порядок присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань в Україні протягом століть розвивався у межах європейської традиції шляхом поглиблення та розгалуження самих меж атестаційної діяльності (у зв'язку із розвитком самої науки), збільшення кола осіб, що мають право на отримання наукового ступеня чи вченого звання (за рахунок розвитку інституцій освіти), а також розширення обсягу прав таких осіб (через загальну тенденцію демократизації суспільства) з відповідними змінами критеріїв та системи відбору здобувачів (уніфікація та ускладнення вимог до здобувачів, з одного боку, та централізація й одержавлення атестаційної діяльності, з іншої). Між тим, усі розробки та правничі документи з цього приводу не призводять до очікуваного результату.

Формулювання цілей (мета) статті. Нормативно-правова база присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань нині складається з відповідних положень Законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність». «Про наукову і науково-технічну експертизу»; Указу Президента України, яким було затверджено «Положення про Вищу атестаційну комісію України»; кількох актів Кабінету Міністрів України, якими було затверджено «Положення про Міністерство освіти і науки України», «Порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», «Порядок присвоєння вченого звання професора і доцента», «Положення про

підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів»; рядом нормативно-правових актів ВАК України, серед яких найважливішими є накази про затвердження «Положення про спеціалізовані вчені ради», «Положення про експертну раду Вищої атестаційної комісії України» та різних вимог щодо наукових публікацій здобувачів наукових ступенів; наказу МОН України про затвердження «Положення про Атестаційну колегію Міністерства освіти і науки України» та деяких інших підзаконних актів. Нормативні приписи зазначених актів часто безпідставно дублюються, а іноді й прямо суперечать один одному; підзаконні акти в окремих випадках підміняють собою закони. Найсуттєвішим недоліком стала відсутність спеціального закону з питань атестації наукових і науково-педагогічних кадрів. Еволюція системи в бік посилення суто формальних вимог до здобувачів наукових ступенів і вчених звань виявилася нездатною запобігти корупційним процесам і комерціалізації у справі надання наукових титулів. Водночас чимало авторитетних вчених через небажання витратити дорогоцінний для творчої людини час на подолання бюрократичних перепон досі не мають давно заслуженого наукового ступеня чи вченого звання. Тому на меті статті є аналіз використання історичного досвіду та прослідкування сучасних тенденцій в розвитку системи наукової атестації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Утрачені сучасною українською системою терміни (школяр, студент – будь-яка особа, яка має відношення до процесу пізнання, згодом – найнижчий ієрархічний щабель у системі наукової титулатури, університетський учень без права викладання; ліценціат – бакалавр чи магістр із правом викладання або читання лекцій як проміжний ступінь на позначення статусу осіб, які склали відповідний іспит, подали письмову роботу – дисертацію і ще до її захисту дістали право читати лекції, не маючи змоги витримати фінансовий тягар, пов'язаний із процедурою зведення в докторство [18, 14–15]; приват-доцент – учене звання і викладацька посада, що вимагала певної процедури габілітації та з'явилася вперше в університетах Німеччини й була запозичена до російської імперської освітньої системи) важливі для діахронічної реконструкції систем наукової титулатури.

Термінопоняття, що активно використовуються сьогодні в законотворчій діяльності (бакалавр – студент, який засвоїв базову програму університету, склав відповідні іспити та написав випускні наукові роботи, проте присуджується він після успішного складання іспиту за спеціальністю, а не за результатами наукової діяльності, аналог наукового ступеня (згодом – вченого звання) кандидата в системі титулатури Російської імперії; магістр – особа, яка закінчила магістратуру за спеціальною програмою навчання та успішно прилюдно захистила відповідну наукову роботу в раді факультету; спеціаліст – студент, який засвоїв фахову програму вищого навчального закладу, склав відповідні іспити, а також згідно з правилами більшості навчальних закладів ще й захистив випускні / дипломні роботи, є не науковим ступенем, а кваліфікацією, проте під час нострифікації диплом спеціаліста і в нас, і за кордоном співвідносять з усталеними ступенями бакалавра та магістра) стають підґрунтям для формування цілісного континууму системи наукової титулатури сьогодення. Зазначимо, що сучасні наукові ступені не прямо співвідносяться з середньовічними, і мають інше юридичне, наукове та побутове значення, оскільки є елементами інших систем наукової титулатури, набуваючи свого сенсу лише в контексті цих систем.

До цього поняттєвого ряду наукових титулів, що безпосередньо пов'язані з університетським життям, слід додати ще кілька понять, які виникли у ході подальшого розвитку наукової титулатури; наприклад, асистент – перша викладацька посада, що може, відповідно, розглядатися як початкове учене звання, яке виникло на позначення помічників викладачів-лекторів, функції асистентів збереглися до теперішнього часу у вигляді участі й проведення семінарських та практичних занять і, особливо, лабораторних робіт, причому асистент повинен мати вищу фахову освіту, а можливо й навчатися в аспірантурі чи скінчити її.

Важливою складовою наукової титулатури є ступені, пов'язані з визнанням наукових заслуг особи, сьогодні в Україні їх називають науковими ступенями. Так, від 1130 р. започаткована традиція присудження на підставі захисту дисертації наукового ступеня доктора (спочатку лише у двох іпостасях: *doctor legit* – знавець цивільного права та *doctor saepius* – знавець права церковного (із часом з'явився єдиний ступінь «доктора обох прав», а згодом у багатьох інших варіантах – доктора медицини, доктора філософії тощо). У середньовічних університетах лише присудження ступеня доктора могло бути підставою для виходу з під влади університетської консорції та можливості самостійного здійснення навчальної та наукової роботи. Нині за усього різноманіття наукової титулатури у різних країнах світу науковий ступінь доктора наук залишається незмінним як основна відзнака наукових заслуг ученого перед суспільством. Згодом на додаток до основного докторського ступеня з'явилися певні проміжні градації, такі як ліценціат і кандидат. Кандидат – науковий

ступень «першого рівня». Ступінь кандидата університету, який вживався у контекстах «кандидат прав», «кандидат історії», «кандидат природознавства» тощо, деякий час існував у Російській імперії для тих випускників університету, які, на відміну від дійсних студентів, не лише прослухали відповідний курс і склали іспити, а й захистили певну творчу роботу, згодом замість поділу на дійсних студентів і кандидатів стали видавати дипломи першого та другого ступеня. Подібний за звучанням ступінь кандидата наук було запроваджено постановою РНК СРСР «Про вчені ступені та звання» від 13 січня 1934 р. [15]. Але це вже був титул не для випускників вищих навчальних закладів, а для фахових науковців, проміжний щабель на шляху до докторського ступеня. Радянський «кандидат наук» багато в чому був аналогом дореволюційного російського ступеня «магістр». Нині у країнах Болонської конвенції вітчизняному ступеню кандидата наук умовно відповідає ступінь, «philosophy doctor» («Ph. D») та інші численні (але менш поширені), прирівняні до нього ступені, наприклад, вельми популярний у США ступінь магістра бізнесу (Master of Business Administration). Проте, аспірантська підготовка в Україні не передбачає надання майбутньому кандидатові наук ґрунтовних знань з філософії та методології науки, і це утруднює визначення певних відповідностей із західними ступенями, оскільки з аспірантури виходять саме «кандидати у сфері наук», а не доктори, і зовсім не з філософії. Саме тому радянський науковий ступінь «кандидат наук» вважається преферентним для системи наукової титулатури в Україні.

Окремо слід сказати про сучасні наукові титули (посади і звання) професора і доцента. Учене звання професор з'явилося наприкінці XVI ст. у Великій Британії (Оксфордський університет) [20, т. 2, 75], причому сам термін «професор» (від лат. *profiteor* – знавець, публічно визнаний як учитель) має давньоримське походження – вважається, що першим професором риторики був Квінтіліан (68 р.). Європейська університетська консорція XV–XVI ст. надала узагальнений сенс термінові «професор» на позначення викладачів зі ступенями – магістрів та докторів. Доцент – ученє звання та відповідна посада університетських викладачів вищих навчальних закладів, що надається відповідно до терміну та досвіду викладання штатним співробітникам вишу (від лат. *docens / docentis* «той, хто навчає» [6, т. 2, 116]). У Російській імперії доцентами називали штатних викладачів університетів зі ступенем магістра. Це звання було введено університетським статутом 1863 р. на заміну попередньому ад'юнкт-професор та було скасоване Статутом 1884 р. із заміною званням приват-доцента. Слід додати, що радянська практика породила розмежування навчальних закладів і наукових установ, що позначилося і на науковій титулатурі. Згаданим Положенням 1934 р. було запроваджено учені звання «молодший науковий співробітник» і «старший науковий співробітник», що присуджувалися науковцям, які не здійснювали викладацької діяльності, і були аналогами вчених звань асистента і доцента. Крім того, були розроблені особливі умови для присвоєння вченого звання професора науковим працівникам. Звання молодшого наукового співробітника на практиці перестало присуджуватися вже у 80-ті роки, а офіційно було скасовано, як вже зазначалося, 1989 р. Ученє звання «старший науковий співробітник» в Україні існує і нині, хоча у сусідній Росії воно було скасоване.

Один і той же термін у різний час може означати як кваліфікацію чи посаду, так і науковий ступінь або вченє звання. І цю різницю слід постійно враховувати в історико-правових дослідженнях. Водночас *de lege ferenda* видається перспективною ідея повернутися до історичної практики об'єднання посад і вчених звань, коли обрання на посаду одночасно означало і набуття відповідного звання, а звільнення з посади мало наслідком втрату відповідного звання. При цьому вченє звання до кінця життя має залишатися за особами, які пропрацювали на відповідній посаді певний визначений термін.

Історикам права, як і законодавцям, слід враховувати кількість рівнів посад, кваліфікацій, наукових ступенів, вчених звань і академічних звань. Із суто формального боку це необхідно, щоб чітко визначити місце вченого у своєрідній науковій ієрархії певної країни і певної історичної доби. Наявність в ученого ступеня доктора сама по собі ще нічого не засвідчує, оскільки навіть сьогодні у різних країнах це може бути і висококваліфікований випускник навчального закладу, і фахівець рівня вітчизняного кандидата наук, і вчений найвищої кваліфікації. Знання кількості рівнів відповідної титулатури є дуже важливим з практичного боку для адекватної конвертації дипломів, атестатів та інших аналогічних документів у межах Болонського освітнього простору. Водночас дворівневість наукових ступенів (кандидат – доктор) і академічних звань (член-кореспондент – дійсний член) багатьма фахівцями розглядається як ознака недемократичності, непотрібної надмірної ієрархічності творчої сфери, як «феодална драбина у науці», штучна конструкція, яка спонукає науковців «першого рівня», що загалом вже довели свою наукову спроможність, займатися не стільки творчою працею, скільки подоланням різних формальних і неформальних перешкод на шляху до омріяного «другого рівня» визнання.

Слід також врахувати деяку непослідовність термінологічних підходів, що спостерігається у сучасній українській практиці. Так, вітчизняний законодавець замість традиційного терміна «учений ступінь» запропонував термін «науковий ступінь», пов'язуючи цей титул насамперед з науковими здобутками особами, а не рівнем його ученості, кваліфікації. Це породило певні труднощі перекладу і термінорозуміння, зокрема й для нашого дослідження, в якому загалом використовується нормативний термін «науковий ступінь», але в назвах титулів до 1991 р. і в перекладах російськомовних текстів вживається аутентичний термін «учений ступінь». Принагідно маємо підкреслити, що у світлі сучасних поглядів на наукові титули, які передбачають отримання кандидатського (докторського) ступеня передусім внаслідок опанування відповідної навчальної програми, завершення аспірантури або докторантури, варто повернутися до перевіреного часом поняття «учений ступінь».

Нагальною проблемою стало прийняття закону про атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів, який зняв би деякі суто юридичні колізії нашого законодавства і водночас став правовою основою для раціоналізації і демократизації практики присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань. Виходячи з історичного досвіду, у цьому законі доцільно зберегти перевірені часом підходи до науково-атестаційної діяльності, зокрема її природу як державного визнання наукової (науково-педагогічної) кваліфікації вченого, а також і установу, що забезпечує державне регулювання, керівництво і контроль у відповідній сфері діяльності. Водночас слід підтвердити і зміцнити провідну і вирішальну роль наукової громадськості (вчених рад, спеціалізованих вчених рад і експертних рад) у присудженні наукових ступенів і присвоєнні вчених звань.

Висновки й перспективи подальших розвідок. Для поліпшення науково-атестаційних процесів слід здійснити низку організаційно-правових та суто практичних заходів. Найсуттєвішими з них видаються запровадження практики підготовки дисертаційних досліджень виключно через аспірантуру або докторантуру. До заочної аспірантури (докторантури) при цьому можуть зараховуватися лише особи, які працюють у галузі науки і освіти. Разом з тим слід запровадити і підтримувати практику надання провідним вченим ступеня доктора наук на підставі їх реальних наукових здобутків, без підготовки і захисту дисертації та поза докторантурою. У перспективі має обов'язково бути вирішене питання про усунення подвійного титулування освітян (за посадою і вченим званням). Слід визнати повну еквівалентність вчених звань доцента і старшого наукового співробітника (старшого дослідника), раціоналізувати формальні вимоги до здобувачів вченого звання професора і доцента, можливо, виходячи з історичного досвіду запровадити вчене звання приват-доцента для осіб, які працюють у вищих навчальних закладах як сумісники. Такий правовий режим підготовки та атестації наукових кадрів вищої кваліфікації дасть можливість усунути існуючі недоліки системи підготовки та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, буде сприяти на законодавчому рівні підвищенню якості наукового потенціалу української науки та удосконаленню управління науково-технологічним розвитком країни.

Проте вирішити наявні проблеми науково-атестаційної системи суто організаційно-правовими засобами неможливо, оскільки ці проблеми значною мірою зумовлюються сучасним місцем науки і освіти в суспільному житті, їх деградації на тлі суцільної комерціалізації і моральної дезорієнтації. Тому реформа системи присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань має здійснюватися у тісному взаємозв'язку з іншими суспільними реформами, спрямованими на формування в Україні громадянського суспільства й не декларативної, а реальної правової держави.

Література

1. Андрусишин Б. І. Кадри для освітньої галузі: проблеми підготовки / Б. І. Андрусишин // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія ІВ. Економіка і право. – 2005. – Випуск 2. – С. 96–105.
2. Андрущенко В. П. Умови та напрями інноваційного розвитку освіти / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2009. – № 3. – С. 5–13.
3. Андрущенко В. П. Філософія освіти в постболонському просторі / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2006. – № 1. – С. 5–6.
4. Болонський процес: тенденції, проблеми, перспективи / Ред.: В. П. Андрущенко; Уклад.: В. П. Бех; Ю. Л. Маліновський; Асоц. ректорів пед. ун-тів. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Ін-т вищ. освіти АПН України. — К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. — 220 с.
5. Григанська С. В. Державне регулювання системи вищої освіти в Україні: автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / С. В. Григанська. – Класичний приватний ун-т. – Запоріжжя, 2008. – 20 с.

6. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1982–2006. — Тт. 1–5 (видання продовжується).
7. Коробко Л. І. Державне регулювання системи професійно-технічної освіти в Україні: автореф. дис... канд. наук з держ. управління: 25.00.02 / Л. І. Коробко. — Класичний приватний ун-т. — Запоріжжя, 2008. — 20 с.
8. Костенко І. В. Наукова титулатура України в контексті світового досвіду: витоки, розвиток, сучасні правові реалії : монографія / І. В. Костенко. — К.: НТУУ «КПІ», 2011. — 204 с.
9. Котова О. Г. Розвиток системи підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів в Україні (1992–1998) : автореф. дис. канд. наук з держ. упр. ; спец. 25.00.05 «Галузеве управління» / О. Г. Котова; Українська академія державного управління при Президентові України. — К., 2000. — 20 с.
10. Красняков Є. В. Законодавство у сфері освіти – галузь самостійна / Є. В. Красняков // Віче. – 2003. – № 9. – С. 60–62.
11. Красняков Є. В. Освітнянське законодавство України не безпідставно претендує на окрему й самостійну галузь законодавства / Є. В. Красняков // Освіта Донбасу. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – № 4. – С. 96–99.
12. Кухарчук П. М. Державно-громадське управління системою професійно-технічної освіти в Україні (регіональний аспект): автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Кухарчук Петро Михайлович. – Національна академія держ. управління при Президентові України. — К., 2009. — 20 с.
13. Модернізація вищої освіти в Україні і світі: десять років наукового пошуку: монографія / Ред.: В. П. Андрущенко; В. І. Луговий; М. Ф. Степка; Ін-т вищ. освіти АПН України. — Харків, 2009. — 504 с.
14. Ніколаєнко С. М. Стратегія розвитку освіти України: початок ХХІ століття / С. М. Ніколаєнко. — К. : Знання, 2006. — 254 с.
15. Об учёных степенях и званиях: Постановление СНК Союза ССР от 13.01.1934 г. // Об учёных степенях и званиях. — М. : Изд-во ВАСХНИЛ, 1936. — С. 3–7; СЗ СССР. —1934. — № 3. — С. 84–90.
16. Пшенична Л. В. Державне сприяння адаптації системи вищої освіти в Україні до вимог Болонського процесу: автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Л. В. Пшенична. — Національна академія держ. управління при Президентові України. Харківський регіональний ін-т держ. управління. — Х., 2009. — 19 с.
17. Стратегія реформування освіти в Україні : Рекомендації з освіт. політики / Ред.: В. Андрущенко. — К. : К.І.С., 2003. — 296 с.
18. Суворов Н. Средневековые университеты / Н. Суворов — М. : Типография лит. т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1898. — 254 с., 14–15.
19. Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку ХХІ століття: монографія / В. Андрущенко, Л. Горбунова, Л. Зязюн, А. Корецька, М. Култаєва, В. Лутай; Ін-т вищ. освіти АПН України. — К. : Пед. думка, 2007. — 352 с.
20. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: 13560 слов / П. Я. Черных. — 2-е изд. — В 2-х тт. — М. : Русский язык, 1994. — Т. 2. — 575 с.